

'De KGB fungeerde intern als de repressieve arm van het Sovjetregime en was ondergeschikt aan de leiders van de communistische partij'

Applaus na een executie

SOVJETSPIONAGE: DE KGB IN HET WESTEN

Het voormalig hoofdkwartier van de KGB in Moskou. De gevangenis op de begane grond figureert in Aleksandr Solzjenitsyns *De Goelag Archipel*. In het gebouw is nu het KGB-museum gevestigd.

Veel mensen associëren de KGB met de Koude Oorlog en spectaculaire James Bondfilms, maar een idee over de opbouw en het functioneren van de KGB ontbreekt meestal. Hoe ging het buitenlandse inlichtingenwerk van de KGB en het rekruteren van 'agenten' echt? En wat hebben de spionageactiviteiten de Sovjet-Unie uiteindelijk opgeleverd?

Bij een privé-diner voor KGB-medewerkers in Moskou in 1986 nam de hoge KGB-functionaris Vladimir Krjoetsjkov het woord om mee te delen dat een collega van de aanwezigen een verrader was gebleken en wegens spionage voor de Verenigde Staten was geëxecuteerd. Alle aanwezigen stonden als één man op en applaudis- seerden. Dat herhaalde zich toen Krjoetsjkov melding maakte van nog een executie die om dezelfde reden had plaatsgevonden. Dit voorval is ontleend aan het boek *Comrade J*, waarin de voormalige KGB-officier Sergej Tretjakov persoonlijke herinneringen aan zijn loopbaan heeft laten optekenen.

Wat was de KGB?

De KGB – de Russischtalige afkorting stond voor 'Comité voor Staatsveiligheid' – was de belangrijkste inlichtingen- en veiligheidsdienst van de Sovjet-Unie, die onder die naam bestaan heeft van 1954 tot 1991. Een van zijn voorgangers was de NKVD, een afkorting voor 'Volkscommissariaat van Binnenlandse Zaken'. Het was de NKVD die onder Stalin in de jaren dertig en veertig onder meer verantwoordelijk was voor de Grote Terreur en miljoenen slachtoffers heeft gemaakt.

Wat was de KGB nu eigenlijk voor een organisatie? De KGB was om te beginnen een dienst waarin met 'ver-

Ben de Jong is verbonden aan de Leerstoelgroep Oost-Europese geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

raders' in eigen gelederen genadeloos werd afgerekend, zoals het hiernaast aangehaalde voorval illustreert. De KGB was ook een organisatie die zich over een veel breder terrein bewoog dan vergelijkbare diensten in het Westen. Het zou in dit verband juist zijn de KGB te betitelen als een 'conglomeraat van diensten'. Zij was niet alleen verantwoordelijk voor buitenlandse inlichtingen, zeg maar spionage, maar bijvoorbeeld ook voor zaken als interne veiligheid (contraspionage), de beveiliging van belangrijke politieke leiders en objecten, het breken van codes van vreemde mogendheden en het beveiligen van de eigen overheidsverbindingen. Het korps Grenstroepen, dat vooral door dienstplichtigen werd bemand, viel ook onder de KGB en vormde er in numeriek opzicht zelfs het grootste onderdeel van met rond 200.000 man.

Daarnaast was er een afdeling die zich met de vervolging van dissidenten bezighield. Dat heette in Sovjet-jargon 'de bestrijding van ideologische ondermijning'. Hoewel exacte cijfers over de personeelssterkte van de KGB ook na 1991 nooit zijn vrijgegeven, schatte men tegen het einde van de Sovjet-Unie het totale aantal medewerkers in vaste dienst op ongeveer 400.000. De inlichtingendienst, die zich bezighield met spionage in het buitenland, was binnen de KGB in het Eerste Hoofddirectoraat ondergebracht en telde volgens een betrouwbare schatting in het midden van de jaren zeventig rond 12.000 man personeel. Het Eerste Hoofddirectoraat was dus qua personeelssterkte een relatief klein onderdeel van de KGB, maar de medewerkers ervan waren doorgaans goed opgeleid. Naast Russisch beheersten zij vaak nog twee andere belangrijke talen, wat voor een Sovjetburger heel ongewoon was.

De KGB fungeerde intern als de repressieve arm van het Sovjetregime en was ondergeschikt aan de leiders van de Communistische Partij. Het was natuurlijk niet zo dat de partijtop zich met alle details van het werk van de KGB bemoeide. Dat zou fysiek onmogelijk zijn geweest, zeker voor de gammele oude heren die tegen het einde van de Brezjnevtijd in groten getale het Politbureau bevolkten. Bij beslissingen van groot politiek gewicht, bijvoorbeeld over de vraag hoe er met de lastige maar wereldberoemde schrijver Alexander Solzjenitsyn moest worden afgerekend – moest hij het land worden uitgezet ja of nee? – was er echter geen denken aan dat de KGB-leiding de beslissing op eigen houtje nam. Vandaar dat de KGB de hoogste partijinstanties bij dit soort zaken om toestemming vroeg.

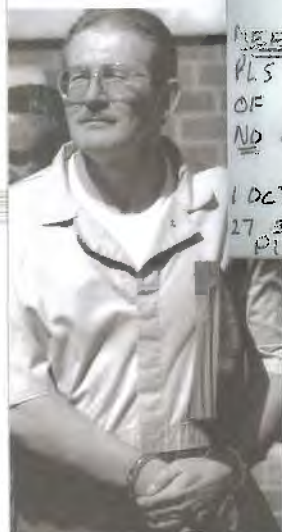
De KGB/NKVD rekende niet alleen binnen de Sovjet-Unie hard met politieke tegenstanders af. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd ook in het buiten-

land naarstig op tegenstanders van het Sovjetregime gejaagd. De slachtoffers waren daarbij vooral anticomunistische ballingen, overlopers en dergelijke. Een bekend voorbeeld is Lev Trotski, een politiek tegenstander van Stalin, bij wie in augustus 1940 in Mexico door een NKVD-agent de schedel werd ingeslagen. Vanaf het ontstaan van het Sovjet regime werden tal van tegenstanders in het buitenland vermoord. Na de Tweede Wereldoorlog vonden vooral in West-Duitsland dergelijke operaties plaats. Pas rond 1960 werd het beduidend minder, ook omdat enkele overgelopen KGB-officiëren een boekje open hadden gedaan over dergelijke operaties en de Sovjet-Unie hierdoor veel slechte publiciteit hadden bezorgd.

Dit artikel bespreekt voornamelijk het buitenlandse inlichtingenwerk van de KGB en dan vooral het rekruteren van menselijke bronnen (agenten), een bezigheid die in het jargon van Britse en Amerikaanse inlichtingen- en veiligheidsdiensten Humint (Human Intelligence) wordt genoemd. De medewerkers in vaste dienst van het Eerste Hoofddirectoraat waren inlichtingenofficiëren, want de KGB was een organisatie met een militair rangenstelsel.

De Cambridge Five

De KGB en zijn voorganger de NKVD hebben in hun geschiedenis op het gebied van Humint in het Westen spectaculaire successen geboekt. Ook de militaire inlichtingendienst van de Sovjet-Unie, de GROe (de afkorting staat voor 'Hoofddirectoraat van Inlichtingen'), heeft op dat gebied het nodige gepresteerd. Daarover is echter veel minder bekend. Een van de beroemdste spionagenetwerken van de NKVD wordt in de geschiedschrijving wel als de 'Cambridge Five' aangeduid. Het ging om vijf Britse agenten die in de jaren dertig in de bekende universiteitsstad Cambridge in Groot-Brittannië door de NKVD werden gerekruteerd. Hun namen waren Anthony Blunt, Guy Burgess, John Cairncross, Donald Maclean en Kim Philby. De bekendste is Philby over wie het meeste geschreven is. Alle vijf zouden een glanzende carrière maken bij diverse Britse overheidsdiensten, waaronder het ministerie van Buitenlandse Zaken, de veiligheidsdienst MI5 en de inlichtingendienst MI6, vanaf ongeveer het begin van de Tweede Wereldoorlog tot begin jaren vijftig. Het bijzondere was dat zij in het midden van de jaren dertig door de NKVD werden gerekruteerd tijdens of kort na hun studententijd, in een stadium waarin hun carrière nog niet of nauwelijks van de grond was gekomen. De NKVD-officier Arnold Deutsch die bij de rekrutering een sleutelrol speelde, had bewust de lange termijn voor ogen.

I AM READY TO MEET
AT B ON 1 OCT.
I CANNOT READ
NORTH 13-19 SEPT.
IF YOU WILL
MEET AT B ON 1 OCT.
PLS SIGNAL NORTH 4
OF 20 SEPT TO CONF.
NO MESSAGE AT PIPE.
IF YOU CANNOT MEE.
1 OCT, SIGNAL NORTH AFTER
17 SEPT WITH MESSAGE AT
PIPE.

Aldrich Ames werd in 1991
door de FBI gearresteerd.

Deze brief van Ames aan
de KGB werd door de FBI
onderschept en aan elkaar
geplakt.

Nim Philby, het bekendste
lid van de 'Cambridge Five'
bleek van onschatbare
waarde voor de Russen.

Een ander
belangrijk
aspect van het
netwerk was
dat de vijf als
agenten voor
de Sovjet-Unie
gingen werken

uit ideologische overtuiging, nadat zij in het radicale
studentenmilieu in Cambridge in de jaren dertig com-
munist waren geworden. Het merkwaardige was verder
dat de sympathie van de Cambridge Five voor het
Sovjetcommunisme ontstond in een tijd dat Stalin bezig
was miljoenen van zijn onderdanen uit te moorden.
Dat telde voor hen echter niet zo. Zij hadden vooral
een grote afkeer van het westerse kapitalisme dat in
die periode massale werkloosheid te zien gaf en niet in
staat leek een vuist te maken tegen de dreiging van het
Duitse nationaal-socialisme. Het feit dat de Cambridge
Five 'ideologische' agenten waren, betekende ook dat zij
voor hun spionagewerk geen betaling verlangden. Ster-
ker nog, als de NKVD aan iemand als Philby geld had
willen geven, zou hij dat zeker verontwaardigd hebben
afgewezen. Vooral in de eerste helft van de twintigste
eeuw werkten de GROe en de NKVD/KGB heel veel met
ideologische agenten.

In de latere decennia van de Koude Oorlog waren wes-
terse staatsburgers die voor de Sovjet-Unie spioneerden
veel meer uit op geld, al bleven er altijd uitzonde-
ringen. Vaak was er trouwens sprake van meerdere
beweegredenen van agenten om voor de Sovjet-Unie
te spioneren. Er kon sprake zijn van grieven tegen een
werkgever bij iemand, bijvoorbeeld vanwege een niet
toegekende promotie. Zoiets wist de NKVD/KGB vaak
handig uit te buiten. Ook bouwde de Sovjetinlichtin-
gendienst in de loop van zijn bestaan een rijke ervaring
op met de rekrutering van agenten door middel van
chantage. Bij een bezoek aan de Sovjet-Unie werd
bijvoorbeeld een politicus of diplomaat verleid door een
aantrekkelijke Russische dame – die uiteraard voor de
KGB werkte – waarna de betrokkene met de foto's die
van het gelukkige samenzijn waren gemaakt, onder druk
werd gezet.

De Cambridge Five waren zo succesvol dat Stalin in de
tweede helft van de jaren veertig vaak al een paar we-
ken nadat ze waren opgesteld belangrijke Britse nota's
over buitenlands beleid en defensie op zijn bureau had
liggen. Vooral Philby is voor de Russen van onschatbare
waarde geweest toen hij in 1949 de verbindingsman
van MI6 werd in Washington D.C. Dat betekende dat hij
namens MI6 de contacten onderhield met zijn Ameri-

kaanse collega's van de CIA, de FBI en andere diensten.
Daardoor kwam de Sovjetdienst in de beginfase van
de Koude Oorlog via Philby van alles te weten over
Amerikaanse inlichtingenoperaties in de Sovjet-Unie
en Oost-Europa, bijvoorbeeld in de vorm van steun aan
opstandige anticommunistische bewegingen in diverse
landen achter het IJzeren Gordijn, zoals Albanië, Polen
en Oekraïne. Het gevolg was in veel gevallen dat agen-
ten die per parachute of vanuit zee door de Amerikanen
in die landen werden gedropt, al meteen bij aankomst
door de plaatselijke communistische veiligheidsdienst
werden opgepakt om vervolgens in een kamp te verdwij-
nen of te worden geëxecuteerd.

Het succes met de Cambridge Five stond voor de NKVD
niet alleen. In de jaren dertig en veertig slaagde de
NKVD er ook in, vrijwel alle geleidingen van het Ameri-
kaanse overheidsapparaat met agenten te penetreren,
tot in het Witte Huis aan toe. Ook hier ging het voorna-
melijk om ideologische agenten. Het Office of Strategic
Services (OSS), de voorloper van de CIA tijdens de
Tweede Wereldoorlog, was vergeven van Sovjet agenten.
Ook binnen het zeer geheime Amerikaanse atoompro-
ject, het Manhattan Project, zaten diverse agenten die
de NKVD essentiële informatie leverden. Zelfs in de
Amerikaanse delegatie bij de conferentie van Jalta van
begin 1945 bevond zich een topagent van de GROe,
Alger Hiss, die toen een hoge ambtenaar was in het
State Department. Deze gevallen van spionage kwamen
pas vanaf het midden van de jaren veertig aan het licht
en zorgden in westerse landen voor een schok. Men was
zich nooit echt bewust geweest van de omvang van
de Sovjetspionage en die naïviteit was ook een van de
redenen voor de successen van de NKVD.

Motieven

Hoewel de beweegredenen voor iemand in het Westen
om als agent voor de Sovjetinlichtingendienst te gaan
werken, per persoon sterk konden variëren en er zoals
gezegd meestal sprake was van meerdere factoren die
een rol speelden, waren er wel patronen te onder-
scheiden. In de eerste decennia van het bestaan van
de Sovjet-Unie kwamen vooral ideologische agenten
relatief veel voor, terwijl vanaf ongeveer de jaren vijftig
van de twintigste eeuw financiële motieven bij agenten
een steeds grotere rol gingen spelen. Een typerend
voorbeeld is het spionagenetwerk dat werd geleid door
de Amerikaanse marineofficier John Walker, die er een
uitbundige levensstijl op na hield en graag het geld
liet rollen. Nadat Walker, die in 1967 zelf zijn diensten
aan de KGB aanbood, in 1976 bij de marine was weg-
gegaan, betrok hij zijn zoon, zijn broer en een vriend

LITERATUUR

die alledrie bij de Amerikaanse marine werkten, bij zijn spionage. Het netwerk zou actief blijven tot 1985, het jaar waarin de vier leden werden gearresteerd, en grote hoeveelheden *top secret* materiaal over codes en co-deerapparatuur van de Amerikaanse marine aan de KGB geven. De consequenties voor de Amerikaanse marine zouden in het geval van een oorlog met de Sovjet-Unie waarschijnlijk desastreus zijn geweest.

Na de Koude Oorlog

De laatste twee grote spionagezaken in de Verenigde Staten uit de Koude Oorlog zijn die van de CIA-medewerker Aldrich Ames en van de FBI-agent Robert Hanssen. Die twee zaken zijn onder andere daarom interessant, omdat zij aantonen dat de spionage tussen Oost en West na de Koude Oorlog bepaald niet werd afgeschaft, zoals menigeen na het einde van de Sovjet-Unie in 1991 misschien hoopte. Ames werd in 1994 door de FBI gearresteerd en Hanssen in 2001. Hanssen had ook al in 1979 korte tijd informatie aan de GROe geleverd, maar vervolgens het contact verbroken. Beiden boden in 1985 het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB hun diensten aan en zouden na 1991 blijven doorwerken voor de Russische buitenlandse inlichtingendienst, de SVR. Ames en Hanssen verraadden meteen in 1985 voor een deel dezelfde agenten aan de KGB – die dus voor de CIA of de FBI werkten – met als gevolg dat er ongeveer vijftien in de Sovjet-Unie werden geëxecuteerd. Bij beiden speelden financiële motieven een belangrijke rol en beiden kregen zij van een Amerikaanse rechter levenslang zonder kans op voortijdige vrijlating. Hanssen was voor de Russen duidelijk de belangrijkste van de twee, omdat hij veel meer verraadde dan de identiteit van Amerikaanse agenten binnen het Sovjetestablishment. Hij leverde de Russen duizenden pagina's informatie op diskettes, bijvoorbeeld over het Amerikaanse 'continuity of government programme', dat betrekking had op het functioneren van de Amerikaanse overheid in het geval van een nucleaire oorlog met de Sovjet-Unie. Hij verraadde ook technologisch geavanceerde programma's van de Amerikaanse afluisterdienst National Security Agency (NSA) en satelliettechnologie.

Resultaten

Wat hebben al deze spionageoperaties de Sovjet-Unie nu eigenlijk opgeleverd? Diverse historici zijn waarschijnlijk terecht van mening dat veel van de politieke informatie die de KGB de politieke leiders van de Sovjet-Unie leverde, bij hen eigenlijk nauwelijks weerklink vond. Dat had alles te maken met de extreme achterdocht ten opzichte van het Westen die niet al-

Andrew, Christopher & Vasili Mithrokhin, **The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West**. London etc., 1999 of later. Amerikaanse titel: **The Sword and the Shield**.

Andrew, Christopher & Vasili Mitrokhin, **The Mitrokhin Archive: The KGB and the World**. London etc., 2005. Amerikaanse titel: **The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World**.

Cherkashin, Victor & Gregory Feifer, **Spy Handler: Memoir of a KGB Officer. The True Story of the Man Who Recruited Robert Hanssen & Aldrich Ames**. New York, 2005.

Earley, Pete, **Comrade J. The Untold Secrets of Russia's Master Spy in America after the End of the Cold War**, New York 2007.

Haynes, John Earl, Harvey Klehr & Alexander Vassiliev, **Spies: The Rise and Fall of the KGB in America**. New Haven & London, 2009.

leen bij Stalin maar ook bij de leiders na hem heerste, waardoor zij alleen die informatie accepteerden die hun vooroordelen op dat punt bevestigden. Zo geloofde Stalin bijvoorbeeld in 1941 de talrijke waarschuwingen van zijn eigen inlichtingendiensten voor een Duitse aanval niet, omdat hij dacht dat die van Churchill en Roosevelt afkomstig waren. In zijn achterdocht meende hij dat zij hem door die herhaalde waarschuwingen tot een oorlog met nazi-Duitsland wilden provoceren. Het was datzelfde wantrouwen tegenover het Westen dat de Sovjetleiders onder aanvoering van Leonid Breznev begin jaren tachtig op de gedachte bracht dat er een reële kans was op een nucleaire verrassingsaanval door

'De spionage tussen Oost en West werd na de Koude Oorlog niet afgeschaft, zoals menigeen na het einde van de Sovjet-Unie in 1991 misschien hoopte'

de Verenigde Staten en zijn bondgenoten. De inlichtingendiensten van de USSR, waaronder de KGB, kregen opdracht angstvallig uit te zien naar de voortekenen van een dergelijke aanval.

Anders ligt het met de resultaten van de wetenschappelijke en technologische spionage door de KGB, die op dat gebied in de hele Sovjetgeschiedenis zeer actief is geweest. Te denken valt daarbij bijvoorbeeld aan het eerder genoemde Manhattan Project. Allerlei vormen van geavanceerde technologie, vooral die met militaire toepassingen, werden echter door de KGB en de GROe jarenlang systematisch uit het Westen gestolen. Bij het gebruikmaken van die westerse uitvindingen, variërend van radarsystemen tot aandrijvingen voor nucleaire onderzeeërs, speelde de traditionele Russische achterdocht geen rol, omdat die immers vooral betrekking had op politieke inlichtingen. De tragiek van de KGB is echter dat alle spionagesuccessen er uiteindelijk niet echt toe deden, omdat het Sovjetsysteem immers in 1991 aan zijn eigen interne zwakheden bezweek.